
Mosca a Michels – „outsideři“ politické sociologie? Politická formule a železný zákon oligarchie

Uvedení: společný jmenovatel – odpor k demokracii

Dějiny sociologického myšlení – ostatně jako každé dějepisectví – jsou selektivní a obvykle se na jistou dobu ustalují v tom, které osobnosti, směry, koncepce či paradigmatata preferují, které berou na milost a které ignorují zcela. V posledních desetiletích se taková exkluze ze sociologického Olympu udála u osobností, jež patří do „paretovského“ tematického i nacionálního okruhu a jež ignorovat zdá se věčně nepřiměřené – pro živost a aktuálnost idejí, které formulovali. Jde o italské myslitele *Gaetana Moscu* a *Roberta Michelse*¹. Ostatně Gilles Ferréol konstatuje, že paretovská sociologie – přes všechnu svou ambicióznost – byla „méně originální než jiné dvě teorie, jež mu zčásti předcházely a zčásti vznikly v jeho době, teorie, které vypracovali Gaetano Mosca a Robert Michels.“² Tyto teorie jsou s teorií Paretovou více než srovnatelné, v případě Michelsové jde dokonce o více – Michels projevil vůli a snahu empiricky svou teorii doložit“ [Ferréol 1994: 93], což samozřejmě u Pareta nenalézáme.³ Do této myšlenkové a tematické linie patří ovšem i *Antonio Gramsci*, jehož centrálním životním tématem je machiavelliovské téma vládnutí a moci (v marxistickém kontextu a marxistické reinterpetaci) a který, jak se lze snadno přesvědčit, patří ke stále živým a aktuálním autorům zejména pro svůj koncept *hegemonie*⁴.

Oba autory – Pareta i Moscu (a samozřejmě z jiných pohnutek i Gramsciho) nakonec spojoval *kritický vztah k demokracii*, který byl – na rozdíl od ryze emotivních nebo politicko-pragmatických důvodů (například v německém nacionálním socialismu se spojovalo obojí) – poměrně solidně (i když nikoliv bezesporně) sociologicky fundován. Italský politolog Giovanni Sartori, který se sám pokládá za

¹ Michels nebyl „čistý“ italský sociolog: původem Němec, psal německy, francouzsky a nakonec italsky a s Itálií jej nakonec poněkud paradoxně nejvíce sblížil jeho příklon k italskému fašismu.

² Nebudu dokládat, v kterých kompendiích dějin sociologie tyto autoři buď zcela chybí, nebo jsou zmíněni méně než jen marginálně. Dokonce přehledy „politických teorií“ 20. století tyto autory ignorují – a přece je politická sociologie bez nich nepředstavitelná.

³ Paretovi se nezřídka a právem vytykal tzv. anekdotismus: Pareto byl historicky vzdělán zejména v antických dějinách a uvádí obrovské množství příkladů, které „dokládají“ jeho teorii, ale proti durkheimovskému pravidlu – velmi kategorickému – že totiž ilustrace není důkaz.

⁴ „Teoretikové populární kultury se opírají o pojem hegemonie a většina západních marxistických teoretiků estetiky tuto koncepci přijala proto, aby upozornila na význam umělců, zejména na jejich mimořádnou ideologickou roli v utváření soudobé kultury.“ [Sim 1998: 75]

následovníka Paretova a Moscova (uvádí je jako své předchůdce [srov. Sartori 1993: 241]), píše: „Mosca nepatřil k obdivovatelům demokracie, Pareto v parlamentní demokracii nevěřil vůbec (ačkoliv obdivoval švýcarskou přímou demokracii) a Michels se demokracie prostě vzdal.“ [ibid.: 49]. Existuje-li silná argumentace protidemokratická, která není dána prostou politickou utilitou a „kategorickým příkazem dne“ a která se zdá být v mnoha ohledech jakoby „nadčasová“, je nutné jí věnovat přiměřenou pozornost právě v období, kdy demokratický systém prochází vnitřní krizí a transformací.

Gaetano Mosca: politická třída a tzv. politická formule

Gaetano Mosca nejprve v duchu nejlepších tradic italského myšlení odmítá sociologii jako vědu a má pro to dobré důvody. Obecně je přijato, že ustavení sociologie předpokládalo alespoň relativní oddělení „sociálního“ a „státního“, a to jak v sociálním světě samém, tak v jeho intelektuální reflexi: stalo se tak v osvícenském myšlení a ve francouzské (a britské) politické realitě. Podle Moscy je „sociologie“ špatně vymezena proto, že předmětem jakéhokoliv zkoumání společnosti musí být především, ne-li výhradně její *politický rozměr*:

Centrálním tématem sociologie není jakási hypotetická „občanská společnost“ a na státu a na politice nezávislá lidská seskupení, ale politika, tedy umění vládnout a ovládat, procesy dosahování a udržování moci, děje, jež vedou k ustavení a pádu zcela konkrétní vládnoucí třídy (pro niž Mosca bude razit termín „politická třída“), k jejímu vystřídání novou „řídící třídou“ (*la classe dominante*).

Pohlédneme-li do dějin italského politického myšlení, snadno zjistíme, že nejen Machiavelli je zdrojem tohoto pohledu na společnost – Mosca má řadu autoritativních předchůdců, kteří stejně jako on odmítají osvícenský mýtus o relativní samostatnosti „sociálního tělesa“ na „tělesu politickém“ (*corpo politico*). V této italské tradici pokračuje Mosca i Michels, ale samozřejmě i Pareto, jakkoliv on sám alespoň verbálně dělá ústupek tehdy již stabilizovanému pojetí sociologie jako vědy. Mosca nadto trval na tom, že jeho koncepce, která je stejně „elitistická“ jako Paretova, je původní – její základní teze byly vyloženy v *Teorii vlády* (z roku 1884, vydáno v Turíně) a rozvinuty v *Základech politické vědy* (1896). Tento spor zde oživovat nebudeme, je věcně irelevantní, poukážeme pouze na ty motivy, které u Pareta buď chybí, nebo nejsou dominantou jeho koncepce. V každém případě argumentace Moscova i Michelsova je průzračnější, jednodušší a není vázána na spekulativní kontext paretovské „velké teorie“.

Odmítá-li Mosca „sociologii“ jako neadekvátně pojmenovaný a vymezený způsob studia společenského života, odmítá podobně „jednostrannosti“ klasiků té doby (ačkoliv si prokazatelně vážil Comta, Spencera i Marxe). Ve zkratce řečeno jej k tomu vedou tyto důvody:

- Comtova tři stadia kromě toho, že jsou spekulativně konstruována, obsahují věcnou chybu v tom, že nepřipouštějí elementární fakt (který je základem paretovsko-moscovského uvažování), totiž že všechny tři způsoby kognitiv-

- ního uchopování reality koexistují: i v době největšího rozmachu vědeckého poznání se radostně a nerušeně rozvíjejí metafyzické spekulace a teologické argumenty o existenci boží a transcendentálním zakotvení morálky;
- podobně Spencerova typologie dvou společností – militární a industriální – nedostatečně zdůrazňuje obdobnou koexistenci obou typů v čase: tatáž společnost může být industriálně vyspělá a současně militaristická navenek a totalitní uvnitř a naopak – společnost militaristická může dosahovat vynikajících výsledků v rozvoji industrializačním atd.

Mosca má v obou případech věcně pravdu (Spencer ovšem koexistenci obou typů podmíněně připouštěl, v tom mu Mosca křivdí). Aktuálnost Moscova uvažování spočívá v tom, že dnes, v kontextu „modernizačních teorií“ (o nichž Mosca nemohl mít potuchy), řešíme též problém, totiž zda je slučitelná tržní ekonomika (s liberální ideologií) a autoritární politický režim. Ukazuje se, že koexistence obou subsystemů (ekonomicky liberálního) a politického (autoritářského) je nejen možná, ale prostě reálná. Mosca měl více pravdy, než vytušil ve skrovné kritice svých velkých současníků.

Podobně distancovaný je k tomu, co již tehdy neslo označení *sociální darwinismus*. Mosca totiž nesdílí centrální ideje biosociálního determinismu a argumentuje z oblasti sobě vlastní: kdyby totiž platily principy této koncepce, pak by u šlechtické aristokracie muselo docházet ke kumulaci pozitivních kvalit a tedy k celkovému zvýšení kvality aristokracie jako „mocenského druhu“ – realita tomu však neodpovídá. Právě proto, že francouzská šlechta ztratila postupně své nejlepší vlastnosti, byla donucena v 18. století postoupit své mocenské dominantní postavení mladé buržoazii [podle Gofman 1998: 45–46].

Výchozí premisa Moscovy koncepce je stejná jako u většiny italských politických myslitelů: existence dvou tříd ve společnosti, třídy vládnoucí a třídy ovládaných, je konstanta, která prochází celými dějinami, je neměnná a věčná. *Pojem třída* je u Moscy použit ve specifickém významu „politická třída“, „dominantní třída“, „řídící třída“, ⁵ tedy ve smyslu jednoznačně politickém. Mosca nepopíral, že bohatství a moc spolu často splývají, ale nesdílel marxovskou představu, že politická dominance má nutně základy v ekonomické struktuře. Příslušníci řídící třídy (*la classe dominante*) nejsou jenom bohatí, jsou to „všichni, kdož jsou schopni obsadit řídící místa“ – v tomto smyslu je Moscova představa identická s Paretoovou představou „elity“: elita není omezena na oblast dispozice vlastnictvím, elita se utváří ve všech oblastech společenského života, existuje tedy cosi, co bychom mohli nazvat *hierarchizovanou pluralitou elit*.

Vládnoucí třída se tedy vyznačuje a) tím, že není uzavřená (míra otevřenosti se liší podle oblastí, doby a aktuální situace), b) skládá se z diferencovaných skupin, konkrétně – v moderní společnosti ji tvoří politici, důstojníci, úředníci,

⁵ Mosca mluví o „*classe dirigante*“, Pareto o „*classe governante*“ či francouzsky o „*la classe dominante*“. K pojmoslovnému i věcnému zmatení došlo tím, že americký překlad Moscových *Elementů politické vědy* z roku 1896 měl v angličtině název *The Rulling Class*.

podnikatelé, ale také intelektuálové, c) ovládá administrativu, armádu, ekonomiku, ale také náboženství a morálku. Toto komplexní pojetí vládnoucí třídy má – s jistou nadsázkou – blízko k Millsovu pojetí mocenské elity (u Millse je však mocenská elita homogenní, což Moscův koncept nepředpokládá). Není třeba zdůrazňovat, že vládnoucí třída tvoří vždy *menšinu* společnosti, představa lidovlády je Moscovi cizí nikoliv pro nepřátelství k lidu, nýbrž prostě proto, že je nerealizovatelná: „Většina, především většina chudých a nevzdělaných, netalentovaných nikdy nemůže vládnout menšině bohatých, vzdělaných a nadaných. Proto každá snaha o diktaturu proletariátu nebyla, není a nebude nikdy ničím jiným než diktaturou menšiny ve jménu proletariátu.“ [cit. podle Jonas 1997: 307] Mosca – poučen ruskými událostmi (tento text je v dodatku k původní knize z roku 1923) – nepotřebuje „důkazy“ o tom, že diktatura proletariátu je diktaturou strany a ta je diktaturou vůdců, takový závěr mu prostě plyne z jeho teoretické konstrukce. Menšina vládne proto, že je schopna organizace, většina není žádné „sebeorganizace“ schopna, a proto se nikdy nemůže proměnit ve vládnoucí třídu.

Někteří autoři poukazují na to, že Moscova teze o vládě menšiny nad většinou (tedy existence „politické třídy“ jako vládnoucí menšiny) pojímaná jako „věčný zákon dějin“ je u všech italských autorů až „únavně opakována“, aniž by však byla dostatečně prokázána. Moscův „zákon“ je nejednoznačný a příliš obecný, takže se dá číst dokonce jako banalita a trivialita: koho dávno nenapadlo, aniž musel číst Moscu či Michelse, že vládne vždycky menšina? Konkrétní otázka zní, jaká je *vnitřní skladba vládnoucí menšiny* – netoliko v moderní společnosti, ale obecně: metodologicky to totiž znamená (podle Dahla) najít schůdný a závazný způsob, jak identifikovat, *kdo je vládnoucí třídou*, a (podle Sartoriho) vyhnout se trivialitě Moscova „zákona“ znamená a) dokázat, že vládne *jedna* vládnoucí třída, a b) současně odpovědět na otázku – *kdo je ten jeden*? Někteří autoři navrhuji zjištělná kritéria pro takovou odpověď, například, že „vládnoucí třída“ si je vědoma svých společných zájmů, je soudržná a solidární v základní orientaci svého jednání (J. H. Meisel). Umírněnější formulace požaduje pouze to, aby „jeden byl pokládán za jednoho“, jestliže není vnitřně roztržten množstvím protichůdných, antagonistických zájmů. Jak patrně, Moscova zdánlivě triviální teze se tak posunuje do polohy *sporu o empirickou verifikaci (či falzifikaci)* a překračuje rámec obecné teorie.⁶

Mosca sdílí machiavelliovské přesvědčení,⁷ ostatně dějinami stále znovu potvrzované, že vláda (moc) se vykonává násilím, přesvědčováním a ohlupová-

⁶ Robert Dahl je přesvědčen, že Moscova teorie „nadvlády menšiny“ je natolik široká a obecná, tedy natolik slabá, že ji prostě není možné udržet, a upozorňuje na nebezpečí skryté v těchto Moscou inspirovaných teoriích: „Prosazováním existence dominantní menšiny nás tyto teorie odvádějí od realistického hodnocení skutečných omezení a možností demokracie v moderním světě. Buďto nám nabízejí neodůvodněnou naději na apokalyptický revoluční přechod (...), nebo nám nenabízejí vůbec žádnou naději.“ [Dahl 1995: 254]

⁷ Pojem „machiavellismus“ je notoricky znám. Přesné jeho vymezení nabízí Karl Mannheim: „Machiavellismus má dlouhou historii, nicméně v základu spočívá v tom, že řídící

ním (*la duperie*). Je to tedy kombinovaná aktivita, neredukovatelná na násilnou komponentu. Moderní člověk, konstatuje Mosca, ovšem vyžaduje více než jen to, aby byl ovládán, přesvědčován a ohlupován, chce mít vědomí „legitimní moci“, chce, aby moc byla zdůvodněna, aby nebyla evidentní, samozřejmou a nezpochybnitelnou daností. V této situaci vzniká potřeba toho, co Mosca označí (již v roce 1883) termínem *politická formule*⁸: vládnoucí třída prostřednictvím idejí, jež jsou obecně uznávány, emocí, jež jsou společně sdíleny, systému věr a přesvědčení, o nichž se příliš nepochybuje, svou vlastní vládu činí legitimní. Jinými slovy – partikulární moc je prostřednictvím „politické formule“ povýšena na moc, která je „z boží milosti“, která je „vůlí lidu“, která je „vyjádřením zájmu většiny pracujících občanů“ atd., atp. – podle doby a místa, podle konkrétního kontextu. Prostě a jednoduše řečeno – Moscovi „politická formule“ je v podstatě Marxovou „ideologií“ a Weberovou „legitimizací“ konkrétní vládnoucí „politické třídy“.

Mosca však upozorňuje ještě na jeden element (kdybychom jej respektovali, vyhnuli bychom se mnoha interpretačním zklamáním vzhledem k nedávné minulosti), totiž na to, že „politická formule“ je *nejen legitimizací* moci dané třídy, ale současně jejím *omezením*. Jinak řečeno – díky „politické formulí“ vládnoucí třída není úplně svobodná ve svých rozhodnutích a činech.⁹ A ještě dále – politická formule musí být srozumitelná i „plebejcům“, proto musí mít povahu značně univerzální, takže její konstrukce je proces poměrně složitý a intelektuálně náročný: výsledek může být samozřejmě pramálo bohublíbý. V tomto bodě (avšak nejen v něm) se stýká Gramsciho teorie hegemonie a Moscovi „politická formule“. Gramsci přisoudil v moderních společnostech mimořádnou roli intelektuálům právě proto, že oni a jen oni jsou schopni formulovat „politickou formulí“, Gramsciho „organický intelektuál“ *de facto* nedělá nic záslužnějšího, než že „vládnoucí třídě“ (ať je to kdokoliv) obstarává „ideologickou municí“, legitimizační nástroje a argumenty.¹⁰

třídy postupně dospívají k přesvědčení, že k tomu, aby dosáhly cíle, tedy dobytí a udržení moci, je přípustné použití všech prostředků, dokonce takových, které by v jiných situacích byly pokládány za nemorální.“ [Mannheim 1940: 107] Mannheim v podstatě popisuje fenomén, pro nějž Zygmunt Bauman najde termín „adiaforizace“, totiž vyvázání určitého druhu chování, jež původně spadalo pod mravní normu, z jejího působení. Machiavellismus je politickou adiaforizací *par excellence*.

⁸ Někteří autoři překládají pojmem „politický vzorec“; pojem „politická formule“ se ujal možná pro svou jakousi artificialnost. Ponechme jej tedy.

⁹ Máme na mysli známé diskuze o povaze a podstatě komunismu jako politického systému: právě proto, že komunismus měl jinou „politickou formulí“ než nacismus, byl přece jen v některých svých totalitních praktikách omezován, byl nucen chovat se daleko „skrytěji“ a zejména – byl schopen jakési (byť velmi limitované) transformace. Pražské jaro 1968 je z tohoto hlediska možné vyložit jako pokus o návrat ke „staré politické formulí“ spolu s její modifikací „novou politickou formulí“. Řečeno složitě, ale nikoliv věcně nepřesně.

¹⁰ V postmoderní době žijeme v době zvláštního paradoxu: intelektuálové jaksi programově omezují, podceňují a bagatelizují svou roli v sociálním životě společnosti. Jen nebyť intelektuálem či jen nebyť za něj pokládán! Intelektuál je původcem všeho zla, protože pře-

Závěrem ještě poznámka o jedné Moscově anticipující ideji, která souvisí s jeho teorií moderního státu. Mosca pokládal za kritérium civilizační vyspělosti míru právní ochrany, která se dostává individuu a skupinám v daném státním systému. Právě proto pokládal tyranii, tento „nejubožejší druh politického režimu“, za přece jen lepší než prostou anarchii – lepší tyranie s limitovaným řádem než společnost, která žádným závazným řádem nedisponuje. Moderní společnosti se od tradičních a zejména od starověkých despotií liší tím, že mají nesrovnatelně větší mocenské nástroje vládnutí – mají totiž k dispozici „monopol na branné síly v podobě pravidelné armády“ (srov. weberovské pojetí státu jako legitimizovaného použití násilí) a zejména „centralizovanou byrokracii“.

Mosca tedy – v tom je podoben svým současníkům (ale nikoliv s jejich vehemencí) – navrhuje typologii mocenských systémů založenou v podstatě na elementární dichotomii: na jedné straně „feudální typ“ a na straně druhé typ „byrokratický“. Feudální typ je nesrovnatelně více než byrokratický model vázán na osobní kvality mocných. Je také bezbrannější, dojde-li ke zpochybnění jeho „politické formule“, protože ve feudálním modelu není společenská síla, která by udržela jeho legitimní kontinuitu. Byrokratický model je samozřejmě typický pro moderní demokracie, s nimiž Mosca – podobně jako všichni ostatní političtí sociologové italské provenience té doby – nemá slitování. Na jedné straně připouští, že moderní demokracie se mohou stabilizovat prostřednictvím rozvoje a stabilizace *středních vrstev*, protože tyto vrstvy jsou nositeli a garanty ekonomické stability, na druhé straně (po skončení první světové války v dodatcích ke svým starším spisům) konstatoval, že tyto vrstvy byly oslabeny a v některých zemích téměř zcela decimovány. To umožnilo daleko intenzivnější i extenzivnější rozvoj *monopolizace moci*, jelikož místo toho, aby se jednotlivé složky politické třídy vzájemně doplňovaly a kontrolovaly, stávají se produkty jednoho centra, v němž se moc postupně koncentruje. Mosca se příliš nemýlil, když hledal řešení v tom, že do mocenské elity či jeho „politické třídy“ jsou vtahovány osobnosti, jež původně stojí stranou mocenských struktur, osobnosti „nezávislé“ v doslovném smyslu: Mosca předjímá (přesněji: vkládá do své teorie) ideu *občanské společnosti*, ačkoliv termínu samotnému se pečlivě vyhýbá.

Mosca také dávno před Trockým a před hlavním teoretikem „byrokratického socialismu“ v SSSR Brunem Rizzim na adresu sovětského systému napsal: „Nedělejme si iluze o praktických důsledcích režimu, v němž byly v rukou těchže lidí spojeny všechny možnosti ovládnutí a řízení ekonomiky, politiky a distribuce statků. Jestliže se řízení výroby dostane do rukou vlády a ta tím pověří své úřed-

kračuje meze své „odborné kompetence“ a mluví do věcí, ve kterých není odborníkem... Ale kdo v nich odborníkem je? Politologové, kteří jsou tak jako tak intelektuálové (a praktičtí politici jim pramálo naslouchají), nebo sociologové odsunutí na okraj intelektuálního světa? Podle některých politologů se zdá, jako by intelektuálové (lhostejno, zda vědomě či nevědomě, freudovsky „podvědomě“) formulovali pro postmoderní „společnost vědění“, v níž bude intelekt hrát extrémní roli, novou „politickou formuli“, podle níž intelektuálové zakrývají svou *reálnou politickou moc* verbálními proklamacemi o své marginalitě.

níky (...), pak nikdy a nikde nevznikne mocnější oligarchie než právě v takové společnosti.“ [Mosca 1923]

Je prostě politováníhodné, že stejně tak, jako se lidstvo nikdy nedokázalo poučit z dějin, ani sociologové (tím méně političtí praktikové) se nedokázali rozpomenout na to, co všechno už bylo vymyšleno a poměrně přesně formulováno, takže znovu vymýšlíme kolo tam, kde kdysi dávno jezdily poměrně solidní automobily,¹¹ snad jen karoserii měly poněkud staromódní.

Robert Michels: „železný zákon oligarchie“ aneb od demokracie k fašismu

Robert Michels byl kosmopolita a „internacionalista“ původem, vzděláním, jazykovými dispozicemi i svým poněkud pohnutým putováním evropským světem počátku 20. století: babička byla belgicko-francouzská, otec německo-italský, maminka francouzsko-německo-italská a on sám vzděláním německo-francouzský, jazykem francouzsko-německo-italský a životní „horizontální mobilitou“, svým již dospělým pobýváním ve světě německo-italský. Snad proto jej někdy nenajdete v přehledech italských, jindy německých, stojí jaksi na okraji, ačkoliv jednu dobu patřil k autoritám nezanedbatelným a dodnes se s jeho „železným zákonem oligarchie“ potýkají teoretici demokracie i analytici politických systémů. Je dosti pravděpodobné, že Michelsova sociologicko-politická tvorba je dnes již historicky poněkud (nikoliv zcela) antikvována,¹² jeho životní osudy a jejich propojenost s jeho teoretickým dílem stojí nicméně nadále za pozornost: už proto, že šlo o životní obraty tolik příznačné pro první polovinu 20. století a svým způsobem „modelové“ pro celé toto dlouhé století.

Michelsovo životní dílo se dělí na tři etapy odpovídající jeho základním obrátům biografickým:

1. *období proměny milionáře v sociálního demokrata*: Michels pocházel z velmi bohaté rodiny německé finanční oligarchie (byl-li sám milionář, je pochybné, označení je použito metaforicky) z Kolína nad Rýnem, kolem roku 1900 ovšem vstupuje do Socialistické strany Itálie, později do německé sociální demokracie; toto období je obdobím Michelsova pozorování stranického života „zevnitř“, jeho literárním vyjádřením jsou texty *Proletariát a buržoazie v socialistickém hnutí v Itálii* (německy, 1906), *Německá sociální demokracie v mezinárodním svazku* (takéž) a řada dalších textů dnes již jen historické hodnoty, jeho osobním ziskem

¹¹ Velice přesné je třebaš dříve Moscovy pozorování o volební kampani v demokratických systémech: „Říká-li se, že voliči vybírají svého zástupce, používá se vlastně velmi nepřesného vyjádření: věc se má totiž tak, že kandidát se činí volitelným nebo jeho kolegové a spolupracovníci jej takovým činí.“ [cit. dle Gofman 1998: 57]

¹² Poslední vydání jeho základní práce o politickém stranicství vyšlo v USA v renomovaném nakladatelství v roce 1999 (předtím 1986 a 1966), což by samo o sobě o neživotnosti – minimálně tématu – rozhodně nesvědčilo. Michelsovy studie z fašistického období byly reeditovány v roce 1987 německy a anglicky v roce 1987.

je seznámení s Georgesem Sorelem, ale také s Antoniem Labriolou a Enricem Leonem, dokonce vznikl velmi důvěrný vztah mezi ním a Karlem Kautským a Rosou Luxemburg (kteří ale nesdíleli Michelsovo nadšení pro syndikalismus);¹³

2. *období obratu od politického stranictví k teorii elit*: toto období je poznamenáno Michelsovým seznámením s Gaetanem Moscou a studiem spisů jeho i Paretoových; literárním výsledkem je základní Michelsova práce původně vydaná německy v roce 1911 (*Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*), vzápětí přeložená do italštiny (česky vyšla v roce 1931 ve Velké sociologické knihovně pod hlavním názvem *Strany a vůdcové*), již předcházela mj. studie o „oligarchických tendencích ve společnosti“ (1908);
3. *období obratu od teorie elit k „teorii konsensu“* (vyjádřeno metaforou: od Pareta a Webera k Mussolinimu): na počátku války se Michels přihlásil demonstračně k italskému státnímu občanství, čímž si rozhněval německého nacionalistu Maxe Webera, který mu byl původně nakloněn (podobně jako Werner Sombart), v roce 1915 píše text, v němž obviňuje Německo z rozpoutání války, na což hněvivě replikoval Weber.¹⁴ Po Mussoliniho „pochodu na Řím“ (1922) Michels vstupuje do fašistické strany a po vydání *Corso di sociologia politica* v roce 1926 se mu dostává oficiálního uznání tím, že se stává profesorem na vysněné – Vysoké fašistické stranické škole...; předtím ale přednášel o efektivitě a zejména sociologické zdůvodněnosti fašistického režimu v USA, kde poprvé načrtává svou osobitou „teorii konsensu“, která je „čistou fašistickou ideologií“, aby své dílo uzavřel jednak velkou prací o vlastenectví (1929),¹⁵ jednak několika politologickými studiemi, jejichž leitmotivem je kritika demokracie, kupodivu v lecčems dodnes životná nebo aspoň inspirující k uvažování.

¹³ O syndikalismu se dnes ví jen málo. Šlo o hnutí paradoxně programově apolitické a anti-politické: syndikalismus odmítal politické metody boje, stranické sdružování a zejména „partajní procedury“, opíral se o odbory („syndikáty“) jako o základní složku třídního boje: odborům také po vítězství proletariátu měly náležet výrobní prostředky. Hnutí má počátky ve Francii na sklonku 19. století (Fernande Pelloutier), silné syndikalistické hnutí ve Španělsku skončilo s nástupem Franca k moci (konec 30. let), italský syndikalismus se transformoval dílem v komunismus, dílem ve fašismus, americký (*Průmysloví dělníci světa* se stotisícičlennou základnou) kulminoval kolem roku 1912. Za teoretického představitele syndikalismu se vydává Georges Sorel, který však přímé vazby na hnutí neměl. Ve své základní práci o násilí ale vyjadřuje ideje, které jsou počátkem tzv. anarchosyndikalismu.

¹⁴ Weber prisuzoval rozpoutání války carskému Rusku. Ostatně ani Durkheim nezůstal stranou tohoto angažmá, ačkoliv mimo kontext Weber – Michels.

¹⁵ Břetislavem Foustkou přeložený text, který vyšel v *Naší době*, je akademicky suchopárný text se dvěma jiskřivými idejemi, že totiž „stát to byl, kdo vytvořil národ, protože prvé počátky moderní lásky k vlasti se zrodily v zemích, v nichž se vytvořila státní solidarita“ a že „jenom lidská elita cítila národně, masy, nahoře jako dole, zůstaly zcela cizí vůči myšlence, že každý národ má právo na svou existenci“.

Mluvíme-li o Michelsovi, nemůžeme pominout jeho původní obdiv k Maxu Weberovi, jemuž dedikoval první vydání svého hlavního spisu o politickém stranictví, jako „člověku přímému a principiálnímu, jenž ve svém studijním zájmu o ekonomiku není ochoten se zastavit před žádnou vivisekcí“. V předmluvě k druhému vydání jenom připomíná, že ve Weberově spise *Wirtschaft und Gesellschaft* se mnoho o stranictví nedozvídáme, stejně jako se o něm jen zdrženlivě vyjadřuje Pareto v *Traktátu* [Michels 1931: 5]. Michels nicméně spolu s těmito dvěma klasiky a ve vazbě na inspiraci Gaetanem Moscou tvoří *první systematický obraz politického stranictví „z hlediska sociologického“*, jak by se byl vyjádřil Chalupný (který ve svých dějinách sociologie Michelsovi věnoval doslova půl řádku). Kromě toho Michelse s Weberem a Moscou spojuje *celkový pesimistický étos*, který je dán „skeptickou trojčlenkou“ – skepse k socialistickému ideálu, skepse k osudům a možnostem parlamentní demokracie a skepse k politickému stranictví jako fenoménu, který sice definuje modernitu, avšak nedává jí mnoho nadějí pro budoucnost. A snad právě proto základní metodologická teze Michelsova zní – studium politických stran je více než jen studiem stranictví, mechanismů ustavování a fungování stran, mechanismů ustavování a střídání vůdců, vztahu vůdců a mas, studium stranictví v moderní společnosti je jakési její „generální studium“, protože politická strana v moderní demokracii je miniaturizací společnosti celé: na ní jako ve vypouklém zrcadle můžeme sledovat všechno podstatné, co se ve společnosti děje. Ale je tomu i naopak: strana je nejen miniaturizací společnosti, ona „se současně ráda ztotožňuje s vesmírem anebo aspoň s celkem státních občanů, vystupuje ve jménu všech a pro dobro všech ohlašuje boj“ [ibid.: 26].

A tak Michelsova teorie stranictví je *de facto* (svým metodologickým zakotvením, svým vyzněním a argumentací) *obecnou teorií moderní společnosti* – omezíme-li její hlavní argumentační rozměr na problém demokracie jako moderního sociálního a politického fenoménu. Michels to ani neskrývá, nemá proč – má za to, že jeho skeptická teorie demokracie je vlastně jen exemplifikací obecného zákona, který dostal slušivé označení *železný zákon oligarchie*: „*Kdo řekne organizace, říká tendence k oligarchii*. V podstatě organizace je hluboce aristokratický rys. Mašinerie organizace vyvolává tím, že tvoří pevnou strukturu, v organizované mase důležité změny. Obrací poměr vůdce k mase v pravý opak. Organizace provádí rozhodujícím způsobem dělení každé strany nebo odborového sdružení ve vedoucí menšinu a vedenou většinu.“ [ibid.: 34] Na jiném místě Michels shrnuje svá sociologicko-politologická studia takto: „Pokud vůbec existuje nějaký obecný zákon, jímž se řídí politické strany, pak tento zákon, redukovaný do nejstručnější podoby, musí znít takto: *organizace je matkou vlády zvolených nad voliči*.“ [Michelsův text z roku 1933 cit. podle Sartori 1993: 178].

A ještě jedna formulace, která výrazněji naznačuje generalizující tendence Michelsova studia: „Komplex tendencí, které brání uskutečnění demokracie, je velice těžké rozmotat a systematizovat. Ale zdá se, že tyto tendence v podstatě spočívají: a) v lidské přirozenosti, b) v povaze politického boje a c) v podstatě organizací. Demokracie vede k oligarchii, mění se v oligarchii. Zdůrazňuji-li tuto

tezi, jsem dalek toho, abych vynášel rozsudek nebo morální soud nad kterými-koliv politickými stranami nebo režimy. Podobně jako *všechny ostatní sociologické zákony, také zákon, který vyjadřuje tendenci všech lidských seskupení k vytváření hierarchií, stojí mimo dobro a zlo.*" [cit. podle Malinkin 1994: 85]

Shrneme-li, pak můžeme z toho, co uvedeno, Michelsovo základní stanovisko formulovat takto:

1. na základě konkrétního analytického studia a osobní zkušenosti se stranickým životem zformuloval obecnou tezi, původně pro sféru politického stranictví, že všechny politické strany směřují k tomu, aby se v nich vytvořila skupina vůdců, která vládne většině členů;
2. tato pravidelnost je konkretizací (a současně dalším dokladem platnosti) generální teze Moscovy o tom, že v každé společnosti vládne menšina nad většinou;
3. proces formování lidských seskupení vede k tomu, že původní vztah vůdce a členstvo se obrací v opak (vůdce nereprezentuje členy, ale „vede“, „stojí nad nimi“);
4. demokracie je společenstvím, v němž politické strany hrají dominantní roli,¹⁶ a proto je oligarchizací tím více, vlastně dvojnásobně ohrožena: jako každý politický systém „jako celek“ směřuje k oligarchizaci, jako systém politických stran směřuje k jakési „pluralitě oligarchií“ vzájemně znesvářených;
5. odtud lze odvodit krajně skeptický postoj k možnostem demokracie – jako k sociopolitické realitě.

Bylo by možné namítnout, že ve vztahu k Moscovi, ale i Le Bonovi, Tardovi a Sighelemu (na něž navazoval a na něž odkazuje), nejde vlastně o nic převratně nového. V jistém smyslu tomu tak je, v jistém nikoliv: Michels totiž ve svých *konkrétních analýzách vůdcovství*, vztahu vůdců a mas a proměn vůdců z „obyčejných lidí“ v „politická monstra“ prokázal schopnost mimořádně plastického sociopolitického vidění. Přísně vzato – ústředním tématem jeho knihy o politickém stranictví není ani železný zákon oligarchie, ale ani analýza stranických systémů, jako spíše a především vznikání, fungování a proměňování vůdců a vztahu vůdců a mas.

Samozřejmě, že celkový tón i jednotlivé části textu se nečtou příjemně – zejména pro evidentní asociaci s nacistickými a fašistickými vůdcovskými praktikami. Tím ale není „vinen“ Michels, jeho diagnóza je odvozena z fungování *dělnických, sociálně demokratických stran* a tím silněji proto vyznívají kapitoly o tom, že „masa chce být vedena“, že „vděčnost patří k základům vedení mas“,¹⁷ teze,

¹⁶ Podle formulace H. Kelsena: „Moderní demokracie je založena výhradně na politických stranách; čím více se demokratický princip aplikuje, tím důležitější jsou strany.“ [cit. podle Sartori 1993: 150] U nás se fenoménem stranictví obecně zabýval mj. Edvard Beneš zhruba současně s Michelsem, později v *Demokracii dnes a zítra* vyjádřil svou skeptickou zkušenost se stranickými aparáty a stranickou „dělbou společnosti“.

¹⁷ Téměř každou Michelsovu tezi by bylo možno dokládat empirií z doby zcela nedáv-

že „čím více klesá úroveň vůdců, tím silněji stoupá vliv stran na státní záležitosti“ atd. Zdá se dokonce, že dominantním motivem Michelsovy knihy je právě fenomén vůdcovství: nejde totiž jenom o to, že každá instituce (organizace) tenduje k oligarchizaci (hierarchické struktuře), ale také o to, že již vytvořená struktura „vůdci – masa“ má tendenci k autoreprodukci. Michels mluví o tom, že existuje „zvykové právo vůdců na delegování“: „Ti, kdo jsou delegováni, zůstanou už pak, pokud jim to nepřekazí ustanovení statutu nebo zcela mimořádné události, nepřetržitě v úřadě... Zvyk stane se právem. Vůdce, který je pravidelně po jistou dobu delegován, činí si na delegaci právo jako na vlastnictví.“ [Michels 1931: 48] Michels odpovídal, jak je pro „profesionálního politika“ (termín nepoužívá) nemožné vrátit se, protože „svému původnímu povolání se odcizil, a to tím více, čím jeho podstata byla vzdálenější povolání politika (...) Nejsou-li vůdcové už předem bohatí anebo nemají-li jinde bohaté prameny příjmů, lpí na svých místech také z hospodářských pohnutek. Srostli se svými místy často nejen empiricky a duševně, ale také finančně (...) jejich ruce pozbyly mozolů a trpí nejvýše písarskou křečí. Jsou nyní i bez víry v budoucnost socialismu doživotně spoutáni se stranou, jejíž úřady zastávají“ [Michels 1931: 187].

Tato „psychologie vůdců“ byla známa ovšem i před Michelsem, ostatně on sám se odvolává například na Gercena, který říká o Proudhonovi: „Dejte mu křeslo ministra financí nebo udělejte ho prezidentem a bude z něho Bonaparte.“ Ostatně – Michels zná i *fenomén bonapartismu*, kdysi popsany Marxem, Stalinem zločinně použitý proti maršálu Tuchačevskému a zneužit dokonce i Chruščovem, který maršála Žukova rovněž obvinil z bonapartismu. Michels ale bonapartismus zná poněkud jinak než Marx a jeho strašliví i tragikomičtí následovníci: zná jej totiž jako „*právo lidu na sebevraždu*“: „Suverenita lidu vrcholí v právu odstranit sebe samu. Demokraté napoleonské doby vycházeli z dogmatu, že suverenita lidu je nezadatelná a že vzhledem ke hnutí lidu je nelogické a nespravedlivé, aby syny vázali svou rezignací (...) *Bonapartismus je teorie vlády jednotlivé vůle, která původně vyšla z vůle celku* (...) Zvolený vyšel z volební urny, proto nestrpí odporu. Protože vzešel z vůle lidu, je každá opozice proti němu nedemokratická. Jeho odpůrci, stále na základě suverenity lidu, musejí být rozdraceni.“ [Michels 1931: 195–196] Ale to nejnebezpečnější není to, že „bonapartistický vůdce“ svou legitimitu permanentně odvozuje ze „svobodné volby lidu“, ale to, že „bonapartismus má u demokraticky cítících mas stále příznivé vyhlídky, poněvadž je nechává v klamu, že zůstávají pány svých pánů“ [Michels 1931: 197].

Michelsův „železný zákon oligarchie“ byl několikrát podroben kritické analýze, věnovali mu pozornost nejen Italové Giovanni Sartori nebo Norberto

né, ba současně. Nemohu pominout právě tento moment, v němž Michels nedostatečně docenil druhou stránku vděčnosti: on sám akcentuje jakousi „přirozenou vděčnost“ masy, která se projevuje neochotou měnit vůdce; realita totalitních režimů odkazuje zejména na to, že masy mají téměř sakrální povinnost projevovali úctu – téměř za vše. Tím se stávají tyto systémy nesnesitelně vlezlými a vůdcové nepřijatelně nepřijemnými... Dokonce kdyby pro nic jiného.

Bobbio, ale i Juan Linz, Maurice Duverger, dokonce klasik Walter Lippmann.¹⁸ Základní výhrady jsou tři:

- a) pojem „oligarchie“ není jasně definován, nezřídka splývá s pojmem byrokracie (pak je nutná podrobná komparativní analýza Michelse a Webera);
- b) celý zákon je generalizací partikulární analýzy německé sociální demokracie, takže zobecnění je nekorektní (rozhodně v míře, kterou navrhl Michels);
- c) z Michelsova zákona neplyne nutně (jak on sám předpokládá), že proto, že strany jsou nedemokratické (oligarchické), je nutně oligarchická demokracie sama.

Spor o Michelse je tak „sporem o demokracii“ a politologové to vědí. Soudobé teorie demokracie a zejména teorie kolektivního chování (Mancur Olson) jsou daleko jemnějšími analytickými nástroji než hrubý Michelsův zákon – ale ať je tomu jakkoliv, obejít se prostě nedá.

Zbývá se konečně zmínit o politicky nejtruchlivější, ale sociologicky nikoliv nezajímavé etapě Michelsovy intelektuální dráhy, totiž etapě, v níž se pokusil teoreticky legitimizovat italský fašismus. V ní rozvinul a modifikoval své analýzy vůdcovství a zformuloval *teorii konsensu* jako protiklad aktu demokratické volby. Je vůbec zajímavé, jak se v sociologii často objevuje pojem konsensus a v kolika významech: Michelsovo vymezení je natolik specifické, že stojí za zaznamenání (liší se evidentně od Comta i od Parsonse). Demokracie, konstatuje Michels, konec konců stojí a padá s volbami. Ale volby jen vytvářejí zdání, že se naplňuje „vůle lidu“, „lidových mas“ – a hned dodejme, že Michels poprvé po dlouhém mlčení celé sociologie „rehabilituje“ pojem masa jako sociologicky plnohodnotný pojem. Tím se liší jeho koncepce od tradičního „elitismu“, který měl masu jen jako jakýsi nutný komplement k elitě, tedy od Pareta i Moscy. Povaha demokratických voleb je vlastně hypokrizí, je farizejstvím, lhotejně zda vědomým či nikoliv: „Volby znamenají vnitřní rozpornost, ba logickou nemožnost: volbami se přece předává, deleguje vůle. Ale vůli nelze předat, aniž by byla zcizena.“ [Michelsův text z roku 1933 cit. podle Malinkin 1994: 86]. Jinými slovy – v kontextu michelsového uvažování – předávám-li svou vůli „demokratickou volbou“, předávám ji do anonymních rukou, předávám ji „programu“, předávám ji vůdcům, o nichž ještě (obvykle) nic nevím. Proti tomu staví Michels „přirozenější“ teorii konsensu: legitimní vládnutí nepotřebuje „demokratickou volbu“, ale obecný konsensus, „souhlas masy“ s vůdcem, takže vůbec není paradoxní, existuje-li diktatura se souhlasem lidu. Konsensus eliminuje parlamentarismus a volby – „konsensus může být mlčenlivý, ale může být také velice hlučný, i když nikoliv statisticky pochytitelný“ [Michels cit. in Malinkin 1994].

Předpokladem konsensu je ovšem existence – a zde si Michels aktivně vypůjčuje z Webera – charismatického vůdce: „V případě charismatického vůd-

¹⁸ Jiná oblast než „jen“ železný zákon je celá tematická sféra „elity a moc“. Tam dominují práce T. B. Bottomora, R. Dahla, R. D. Putnama a A. Giddense. U nás jediná publikace k tématu je z pera Miroslava Jodla ze 60. let.

covství masa předává svou vůli vůdci s vědomým nadšením a s vědomou pokorou před ním, dokonce v podobě jakési dobrovolné oběti, zatímco demokracie vytváří falešné zdání, že vůle zůstává v rukou těch, kdo ji ve skutečnosti předávají... Jestliže vůdce má takové výjimečné vlastnosti a je tak výjimečně úspěšný ve svém působení na masy, že ty nemohou pochopit příčiny jeho úspěchu a vědomě nebo nevědomě věří v působení nebo aspoň spolupůsobení nadpřirozených sil, pak je vůdcovství charismatické.“ [Michels cit. in Malinkin 1994]

Netřeba historicky složitě dokládat, že vtělením takového vůdce byl i pro Michelse Benito Mussolini, v němž „fašismus našel osobnost vysokého stylu, vůdce, který sjednocuje šťastný temperament s ostrou intuicí, která mu umožňuje rozpoznat dosažitelné a možné, svatou víru v sebe sama a ve své poslání, nevšední schopnost působit na masy spolu s výjimečnou odvahou až opovázlivostí“ [Michels cit. in Malinkin 1994]. Michels byl pravděpodobně jediný sociolog 20. století, který systematicky doložil jakousi „dějinnou nevyhnutelnost“ charismatických vůdců, ba více – jejich legitimitu ve struktuře moderního politického panství. Do zcela jiného textu samozřejmě patří analýzy mechanismu vůdcovství totalitních vůdců, procesy utváření jejich charismatu atd. Pokud pak jde o vztah Michelse a Mussoliniho – Michels nebyl jediný, koho Mussolini fascinoval, nezapomeňme, že Mussolini nebyl zcela nevzdělaný amatér, jakkoliv – podobně jako u všech „charismatických“ politických vůdců 20. století – se jeho vzdělání skládá ze směsice často nesourodých, často jen útržkovitých znalostí: pohybuje se od Pareta přes Nietzscheho a Stirnera k Sorelovi, od Proudhona přes Schopenhauera a Machiavelliho k Marxovi... Ostatně je známo, že Lenin a Trockij vytýkali ostře italským komunistům, že „v Mussolinim ztratili jediného opravdového revolučníka“ [Hoch 1929: 75].¹⁹

Michelsova vize budoucího vývoje není ale optimistická, zejména spojuje-li se budoucnost příliš jednoznačně s demokracií: „Je demokracie cílem v evolučně-historickém smyslu? Demokracii občas označují termínem ‚završení‘ historického vývoje. Ale to je přece čistá ideologie. Je třeba si uvědomit, že žádná teorie nic a nikdy nezavršuje. Dějinný vývoj ostatně nemá rozpoznatelný cíl; dějiny se nepohybují po přímé linii. Naopak – představují se ve zvláštních a osobitých státních formách a masových citech, takže je vlastně vidíme jako pohyb tam i zpět. To je ostatně zákon, který kdysi popsal Giambattista Vico jako *corsi e ricorsi*. Dějiny jsou věčnou a nekonečnou řadou, v níž se střídají období demokratická s aristokratickými, sociální s nacionálními. Kam nás tedy konec konců dějiny vedou? K ochlazení zeměkoule? K poslednímu soudu? To nevíme, ale co víme jistě, je toto: stejně tak jako aristokracie, tak i demokracie, nahlížíme-li ji z dějinného hlediska, a to ať už jako státní formu nebo jako masovou náladu, není završením ničeho, je jen, jak zdůrazňoval Michels, případkem, „akcidentálí“.

¹⁹ A mimochodem – Mussolini vedle jedné nepodařené antiklerikální pornografie napsal také spis o Janu Husovi a patřil ke ctitelům „brixenského mučedníka“ Karla Havlíčka Borovského. Dějiny jsou barvitější, než bychom si mnohdy přáli.

Jakkoliv nám může být vzdálen Michelsův způsob myšlení a jakkoliv nám může být nesympatický jeho pohyb od Webera k Mussolinimu, zůstává přece jen vtírající se otázka, zda by Fukuyama uspěl se svým „koncem dějin“, kdybychom měli Michelse jako *sociologického teoretika* v intelektuální paměti. Ti, kdo o demokracii uvažují opravdu vážně, nemohou konec konců Michelsovy námitky obejít.²⁰ Protože i ony samy jsou opravdu vážné.

Miloslav Petrusek

Literatura

- Dahl, R. 1995. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- Ferréol, G. (ed.). 1994. *Histoire de la pensée sociologique. „Les grands classiques“*. Paris: Armand Colin.
- Gofman, A. B. 1998. „Sociologija Vilfredo Pareto. Razumen li Homo Sapiens?“ In: *Istorija teoretičeskoj sociologii*, sv. 2. Moskva: Kanon.
- Hoch, K. 1929–1930. „Mussolini.“ *Časopis Svobodné školy politických nauk v Praze* II. (3).
- Jonas, H. 1997. *Princip odpovědnosti: Pokus o etiku pro technologickou civilizaci*. Praha: OIKOYMENH.
- Malinkin, A. N. 1994. „Teorija političeskoj elity R. Michelsa.“ *Sociologičeskij žurnal* 3: 80–88.
- Mannheim, K. 1940. *Man and Society in an Age of Reconstruction*. London: Routledge.
- Michels, R. 1931. *Strany a vůdcové. K sociologii politického stranictví*. Praha: Orbis.
- Mosca, G. 1923. *Elementi di scienza politica*. 2. vyd. Torino: Fratelli Bocca.
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sim, S. 1998. „Gramsci, Antonio.“ Pp. 73–75 in S. C. Brown, D. Collinson, R. Wilkinson (eds.). *One Hundred Twentieth-Century Philosophers*. London, New York: Routledge.

²⁰ Tuším, že Kolakowski podotkl, že smysl kritiky demokracie (měl na mysli kritiku Sorelovu) nelze bagatelizovat ani tehdy, jestliže tytéž výtky čteme u Hitlera. Je to teze „tvrdá“, ale přesná: právě proto, že se některé kritiky těchto radikálů, avanturistů a politických „aktivistů“ nebraly dostatečně vážně, bylo jim umožněno, aby svou „kritiku zbraní demokracie“ proměnili v její kritiku zbraněmi (parafrázujeme-li raného Marxe).